فصلنامه علمی اقتصاد و مدیریت شهری، ۱۱(۲(پیاپی ۴۲))، ۱۲۴-۱۰۷
www.iueam.ir
نمایه در ISC، EconLit، Econbiz، EBZ، GateWay-Bayern، SID، Google Scholar، Noormags، Magiran، Ensani، RICeST، Civilica
شاپا: ۲۸۷۰-۲۳۴۵

تبیین جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی با رفتارهای زیست‌محیطی مسئولانه (موردمطالعه: شهروندان بالای ۱۸ ساله شهر تهران)

کامبیز کریمی دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران، ایران
افسانه ادریسی* دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران، ایران
سحر رضایان دانشیار گروه محیطزیست، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

نوع مقاله: پژوهشی
دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۷ **پذیرش:** ۱۴۰۱/۱۰/۰۷

چکیده: امروزه معضلات محیطزیست به بخش جدایی‌ناپذیر زندگی اجتماعی ما تبدیل شده است؛ از این رو برای کاهش آسیب‌های واردشده به محیطزیست نیازمند اتخاذ کنش‌های جمعی و در نتیجه رفتارهای مسئولانه هستیم. بنابراین مطالعه حاضر با هدف تبیین نقش سرمایه اجتماعی بر رفتارهای زیست‌محیطی مسئولانه در بستر حوزه‌های عمومی با استفاده از نظریات هابرماس و پاتنام به‌عنوان چارچوب نظری انجام شده است. جامعه آماری پژوهش حاضر کلیه شهروندان بالای ۱۸ سال شهر تهران بودند که حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران ۳۸۴ نفر تعیین شد که این تعداد را به ۴۰۰ نفر افزایش دادیم. شیوه نمونه‌گیری نیز به‌صورت خوشه‌ای چند مرحله‌ای بود و از پرسش‌نامه ساخت‌مند به‌منظور گردآوری داده‌ها استفاده شد. پس از تعیین اعتبار و پایایی تحقق و انجام آزمون نرمال‌بودن، داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS تجزیه‌وتحلیل شدند. نتایج تحلیل مسیر و شاخص‌های مطلوب برازش مدل ساختاری، بیان‌کننده معناداری و تبیین مناسب کلیه مؤلفه‌ها برای بررسی رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بین اعتماد فردی (۰/۳۴۵)، اعتماد اجتماعی (۰/۴۱۴)، اعتماد نهادی (۰/۳۰۱)، مشارکت اجتماعی رسمی (۰/۴۰۹)، مشارکت اجتماعی غیررسمی (۰/۵۱۲) و هنجارهای متقابل اجتماعی (۰/۵۵۵) با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی، رابطه معناداری وجود دارد. ضریب رگرسیونی نیز نشان می‌دهد که متغیرهای مستقل می‌توانند ۳۲ درصد از تغییرات متغیر وابسته را تبیین کنند. نتایج حاکی از این است که سرمایه اجتماعی با خلق ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، زمینه را برای رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی فراهم می‌سازد.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی، هنجارهای متقابل اجتماعی، اعتماد اجتماعی، شهروندان، شهر تهران

جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران، ایران
* نویسنده مسئول: edrisiafsaneh@yahoo.com

۱- مقدمه

پرداختن به مسئله رفتارهای زیست‌محیطی از دیدگاه جامعه‌شناسی محیط‌زیست، امری نسبتاً جدید در سطح جهان است و در ایران نیز اطلاعات موجود نشان می‌دهد که تحقیقات کمی در این زمینه صورت گرفته است (فلک‌الدین و حاجی‌زاده میمندی، ۱۳۹۶). بحران‌ها و مسائل زیست‌محیطی در کنار فقر، از مهم‌ترین معضلات جهانی محسوب می‌شوند و تعابیری همچون جامعه مخاطره یا پایان سبز نشان‌دهنده این وضعیت نگران‌کننده در سطح جهانی است؛ ازاین‌رو، کشورهای مختلف به طرق مختلف سعی کرده‌اند مانع از تخریب محیط‌زیست و پیش‌روی آن بشوند.

کشور ما نیز در سال‌های اخیر با مشکلات عدیده‌ای از نظر محیط‌زیست روبه‌رو بوده است. پس از گذشت چهار دهه فعالیت علمی در حوزه جامعه‌شناسی محیط‌زیست، وضعیت امروزی مسائل زیست‌محیطی در ایران، چندان رضایت‌بخش به‌نظر نمی‌رسد؛ به‌طوری که بر اساس شاخص جهانی عملکرد زیست‌محیطی، ایران در میان ۱۳۲ کشور جهان با ۳۶ پله سقوط نسبت به سال ۲۰۱۰ میلادی در رتبه ۱۱۴ جهان قرار گرفته است. جمهوری اسلامی ایران بسیاری از معاهدات بین‌المللی در زمینه حفظ محیط‌زیست را پذیرفته است و همراه با بسیاری از کشورها خود را متعهد به اجرای این معاهدات و کنوانسیون‌ها می‌داند؛ بدین صورت که تاکنون ۲۸۰ معاهده، موافقت‌نامه و پروتکل بین‌المللی درباره محیط‌زیست به تصویب رسیده که حدود ۷۰ مورد از آنها جنبه جهانی دارند و مابقی منطقه‌ای هستند و ایران به ۱۸ معاهده از این معاهدات با تصویب مجلس شورای اسلامی ملحق شده است (بهرامی احمدی و علم‌خانی، ۱۳۹۳). شاخص عملکرد محیط‌زیستی نیز نشان می‌هد که ایران در بین ۱۷۸ کشور موردنظر درخصوص فاکتورهای محیطی در رده ۸۸ قرار دارد (گزارش شاخص عملکرد زیست‌محیطی[1]، ۲۰۱۵). با این حال و با وجود تعهدات بین‌المللی، کشور هنوز از حیث زیست‌محیطی با مسائل و مشکلات بسیاری روبه‌رو است. در مناطق جنوب و جنوب‌شرق، ریزگردها و شن‌زارها، در مناطق مرکزی، تنش‌های آبی و خشکسالی و در نتیجه خالی‌شدن سکنه‌ها از جمعی روستایی و شهری، تخریب جنگل‌ها و آلودگی سواحل در شمال کشور و آتش‌سوزی‌های گسترده درخت‌های بلوط و جنگل‌های سرسبز مناطق غربی کشور فقط نمونه‌های از این بحران‌ها و مشکلات زیست‌محیطی هستند.

به طورخاص در شهر تهران با بحران‌های زیست‌محیطی مختلفی روبه‌رو هستیم که تلاش‌های دهه اخیر به‌منظور رفع آنها موفقیت‌آمیز نبوده است به نحوی که ناپایداری، آلودگی، گرم شدن هوا، تغییرات آب‌وهوایی، گازهای گلخانه و غیره فقط عبارات ساده‌ای هستند که از هم‌زیستی کنترل‌نشده و تهاجمی درحال ظهور بین محیط‌زیست طبیعی و محیط‌زیست انسانی به‌وجود آمده‌اند (همتی و شبیری، ۱۳۹۴). این بحران‌ها مستلزم کنش‌های جمعی مسئولانه و ارتقای مسئولیت‌پذیری افراد در شهر تهران هستند و رفتارهای بهنجار در خصوص محیط‌زیست و برخورد با آن را درونی سازند.

براساس گزارش فائو در سال ۲۰۲۰ در کشورهای جهان سوم، حدود ۲۵ درصد از چرخه زندگی اقتصادی تحت تأثیر محیط‌زیست می‌باشد. علاوه بر این، چرخه‌های آلودگی و تخریب محیط‌زیست، بر زندگی افراد تأثیر منفی می‌گذارد و تشدید آلودگی هوا، مرگ‌ومیرهای ناشی از آن و نیز بیماری‌های پوستی و روانی با روند افزایشی روبه‌رو است (Zhang et al., 2018).

به نظر می‌رسد بخش مؤثری از آلودگی‌های زیست‌محیطی شهر تهران ناشی از رفتارهای غیرمسئولانه و باورهای نامطلوب شهروندان در قبال مسائل زیست‌محیطی است؛ زیرا شهروندان آن رفتارهایی مانند مصرف بی‌رویه انرژی (برق، آب و گاز) در منزل،

1. Environmental Performance index

استفاده از خودروهای فرسوده و استفاده از وسایل نقلیه شخصی به‌جای وسایل حمل‌ونقل عمومی، استفاده از انواع آفت‌کش‌ها، دفع مواد زائد به روش غیربهداشتی، ریختن زباله‌ها در معابر عمومی، پارک‌های جنگلی و پارک‌های سطح شهرها، استفاده از لوازم یک‌بار مصرف، استفاده از مواد شوینده و وسایل فاقد استانداردهای زیست‌محیطی، تفکیک نکردن زباله به‌منظور بازیافت، تخریب منابع زیرزمینی و ایجاد آلودگی‌های زیست‌محیطی به چشم می‌خورد و محیط‌زیست آن ساختار آسیب‌پذیری پیدا کرده است. افزون بر این، ترافیک و ورود حجم عظیمی از آلودگی که منجر به تعطیلی مدارس، ادارات و نیز طرح‌ریزی طرح‌های آلودگی (زوج و فرد) در مناطق مختلفی از شهر تهران شده است، نتوانسته بر این وضعیت غلبه کند. بنابراین، استقرار غیراصولی جمعیت و فقدان مدیریت منسجم با گذشت دو قرن از قدمت آن، تهران شاهد تقلیل توان خویش برای ادامه حیات می‌باشد (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۵).

کنش‌ها و رفتارهای جمعی افراد، نقش بسزایی در کاهش مشکلات زیست‌محیطی دارد. در شهر تهران به دلیل مهاجرت‌های زیاد، تراکم و حمل‌ونقل فزاینده و نیز تفرد و فردگرایی روبه‌رشد، کنش‌های جمعی با فرسایش روبه‌رو است. سرمایه اجتماعی و محیط‌زیست در بستر رفتارهای مسئولانه، حلقه استراتژیک توسعه پایدار هستند؛ زیرا بحث مهم مشارکت اجتماعی را به میان می‌آورند. سرمایه اجتماعی، زایا و مولّد است و فرد را قادر می‌سازد تا ارزش و هنجار ارزش زیست‌محیطی ایجاد کند (سلطانی، ۱۳۹۹). این امر دلالت بر سیاست‌ها و سازوکارهای جمعی و گروهی دارد که در سپهر آن با کنش‌های جمعی و معقولانه مبتنی بر دو فاکتور عقلانیت فعالانه و کنش‌های جمعی هدفمند بر این ناملایمات زیست‌محیطی غلبه کنیم. بنابراین، ظهور تفکر حمایت و حفظ محیط‌زیست، نشان‌دهنده ضرورت توجه به ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی انسان نسبت به قبل است (Barr et al., 2003) و اهمیت رفتارهای محیط‌زیستی در این میان، غیرقابل اغماض است. شهروندان با رفتارهای خود می‌توانند در کاهش مشکلات مربوط به محیط شهری خود نقش مهمی را ایفا کنند. آنها وظیفه دارند که دانش و آگاهی خود را نسبت به مسائل محیط‌زیستی شهر خود بالا ببرند، نسبت به مسائل پیرامونی خود حساسیت و نگرانی داشته باشند و در کاهش مشکلات شهری مشارکت کنند. با توجه به اهمیت استراتژیک شهر تهران که پایتخت سیاسی و صنعتی کشور محسوب می‌شود و روزانه پذیرای خیل عظیمی از جمعیت کشور است و نیز وجود مسائل و مشکلات فراوان زیست‌محیطی، این سؤال مطرح است که آیا سرمایه اجتماعی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان، رابطه دارد؟ با توجه به مطالب فوق، فرضیات تحقیق عبارتند از:

- بین اعتماد فردی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی رابطه معناداری وجود دارد.
- بین اعتماد تعمیم‌یافته (اجتماعی) با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی، رابطه معناداری وجود دارد.
- بین اعتماد نهادی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی، رابطه معناداری وجود دارد.
- بین مشارکت اجتماعی رسمی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی، رابطه معناداری وجود دارد.
- بین مشارکت اجتماعی غیررسمی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی، رابطه معناداری وجود دارد.
- بین هنجارهای متقابل اجتماعی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی، رابطه معناداری وجود دارد.

۲- پیشینه تحقیق

الف) پژوهش‌های خارجی

ژائو[1] و همکاران (۲۰۲۲) پژوهشی در مورد تأثیر سرمایه اجتماعی بر عملکرد زیست‌محیطی در چین انجام داده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که سرمایه رابطه‌ای، به سرمایه نوآورانه می‌انجامد و به حفظ محیط‌زیست کمک می‌کند. سطح اعتماد اجتماعی، سرمایه ساختاری و سرمایه رابطه‌ای نیز با افزایش تولید ناخالص داخلی، مانع از تخریب محیط‌زیست می‌شوند.

وانگ[2] و همکاران (۲۰۲۰) تحقیقی در مورد تأثیر سرمایه اجتماعی بر آلودگی زیست‌محیطی انجام داده‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد مناطق با سطوح بالاتر سرمایه اجتماعی باید تأثیر تسهیل‌کننده سرمایه اجتماعی را اعمال کنند و مناطق با سطوح پایین باید بر بهبود سطح سرمایه اجتماعی تمرکز کنند تا آلودگی کاهش یابد. علاوه بر این، باید ابزارهای تنظیم رسمی باید برای کنترل آلودگی اتخاذ شود.

کاسکانته[3] و همکاران (۲۰۱۵) تحقیقی تحت عنوان «سرمایه اجتماعی و متغیرهای مؤثر بر اخلاق زیست‌محیطی» انجام داده‌اند. نتایج این تحقیق نشان داد که غیر از منابع رسمی و غیررسمی، متغیرهای نگرشی و جنسیتی افراد، نقش مهمی در رفتارهای زیست‌محیطی افراد دارد.

لیو[4] و همکاران (۲۰۱۴) تحقیقی تحت عنوان «نقش سرمایه اجتماعی در رفتارهای زیست محیطی مسئولانه افراد در جامعه» انجام داده‌اند. یافته‌های حاصل از تجزیه‌وتحلیل داده‌ها نشان داد که سرمایه اجتماعی تأثیر مستقیمی بر رفتارهای زیست‌محیطی افراد دارد. در واقع سرمایه اجتماعی به‌ویژه بعد شناختی آن در تشویق طرفداران محیط‌زیست بر روی رفتارهای زیست محیطی مسئولانه مؤثر بوده است.

یـن- تینگ و همکاران (۲۰۱۳) تحقیقی تحت عنوان «رفتارهای زیست‌محیطی مسئولانه در طبیعت» انجام داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که ارزش درک‌شده، رضایت و مشارکت در فعالیت می‌تواند باعث ارتقای رفتار مسئولانه زیست‌محیطی گردشگران شود.

ب) پژوهش‌های داخلی

سواری و برفی‌زاده (۱۴۰۰) در مطالعه خود با عنوان «تأثیر سرمایه اجتماعی بحران زیست‌محیطی خشکسالی» نشان دادند که سرمایه اجتماعی با ضریب تعیین ۵۱ درصد تأثیر مثبت و معناداری با کنش‌های زیست‌محیطی زنان و تعلق مکانی آنها دارد.

جعفری‌نیا (۱۳۹۹) نیز تحقیقی تحت عنوان «بررسی و تحلیل تأثیرات سرمایه اجتماعی بر رفتارهای زیست‌محیطی شهروندان در شهر بوشهر» انجام داده است. در این مطالعه تعامل اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی از ابعاد سرمایه اجتماعی می‌باشد. یافته‌های تحقیق نشان دادند که هرچه تعامل اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی افراد بالاتر باشد، رفتارهای زیست‌محیطی آنان نیز بیشتر خواهد بود.

آزادخانی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود نشان دادند که بین سرمایه اجتماعی و حفاظت از محیط‌زیست، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. همچنین بین ابعاد سرمایه رابطه‌ای و سرمایه شناختی و حفاظت محیط‌زیست رابطه مثبت و معناداری وجود دارد اما بین بعد سرمایه ساختاری و حفاظت محیط‌زیست، رابطه‌ای یافت نشد.

یزدانی و شمس (۱۳۹۵) تحقیقی تحت عنوان «تأثیر سرمایه اجتماعی بر رفتار زیست‌محیطی روستاییان شهرستان مریوان» انجام داده‌اند. تحلیل همبستگی داده‌ها نشان داد که بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و رفتارهای زیست‌محیطی روستاییان، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد؛ به این معنا که مؤلفه‌های مشارکت، اعتماد و انسجام اجتماعی، بر کنش اجتماعی

1- Zhou
2- Wang
3- Cascante
4- Liu

افراد نسبت به محیط طبیعی پیرامون خود تأثیر بسزایی دارند.

کبیری و کریم‌زاده (۱۳۹۶) تحقیقی تحت عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی و دغدغه زیست‌محیطی» انجام داده‌اند. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که بین مشارکت و اعتماد و نیز رفتارهای نوع‌دوستانه با رفتارهای زیست‌محیطی، رابطه معناداری وجود دارد.

۳- مبانی نظری

جامعه‌شناسی محیط‌زیست به دلیل میان‌رشته‌ای بودن، جایگاه ویژه در دهه‌های اخیر و به لحاظ تعدد پژوهش‌ها و گستره موضوعات موردمطالعه، بسیار متنوع است. بدین ترتیب، یکی از موضوعات موردتوجه جامعه‌شناسان محیط‌زیست، تبیین رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی است و بررسی‌ها نشان داده است که یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین علل ایجاد مسائل و بحران‌های زیست‌محیطی نیز همین رفتارهاست. بنابراین، برخی از پژوهشگران به عوامل مؤثر بر رفتار مسئولانه از قبیل روان‌شناختی، فردی، بیرونی و فرهنگی زیست‌محیطی تمرکز داشته‌اند؛ اما به‌طورخاص، عوامل اجتماعی با تأکید بر ارتباط و رابطه بین سرمایه اجتماعی و محیط‌زیست، مبحثی است که در دهه‌های اخیر مورداستقبال و توجه محققان مختلف قرار گرفته است؛ برای مثال،دلال[1] و همکاران (۲۰۰۸)، گرافتون و نولز[2] (۲۰۰۳)، ایشام[3] و همکاران (۲۰۰۲) و کاتز[4] (۲۰۰۰) معتقدند که ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی بر ترجیحات و رفتارهای زیست‌محیطی افراد و دولت‌ها تأثیر دارد.

از حیث مبانی نظری در این مطالعه با دو دسته از نظریات مواجه هستیم: سرمایه اجتماعی و محیط‌زیست. البته به لحاظ نظری، پیش‌فرض مشترک این است که سرمایه اجتماعی با تقویت اقدام جمعی در سطح محلی یا سطح ملی باعث تقویت محیط‌زیست می‌شود. مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مواردی از قبیل اعتماد اجتماعی، انسجام، مشارکت، شبکه‌ها و هنجارهای متقابل اجتماعی می‌باشند (Ericksen, 2008). نظریه‌های مختلف جامعه‌شناختی در پی آن بوده‌اند که شناخت محیطی را با پارادایم کانونی خود پیوند دهند تا بتوانند به معضلاتی که محیط‌گرایان مطرح کرده‌اند، پاسخ گویند. در این راستا، رویکردهای گوناگون که هرکدام به نوعی به تبیین رفتارهای زیست‌محیطی افراد می‌پردازند، به‌وجود آمده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: پارادایم جامعه مسلط آمریکا[5]، جامعه مخاطره‌آمیز الریش بک[6]، پارادایم جدید زیست‌محیطی دانلپ و ون لیر[7]، ارزش‌های فرامادی اینگلهارت[8]، نظریه ارزش، باور و هنجار استرن[9] و همکاران، نظریه کنش معقولانه[10] فیش بین و آیزن[11]، رویکرد زیست‌بوم‌گرایی، رویکرد ارزش‌ها و نگرش‌های زیست‌محیطی، رویکرد فرهنگ- شبکه، رویکرد جامعه مخاطره و غیره. این رویکردها همگی به‌طور ضمنی به تشخیص روابط میان هنجارها، ارزش‌ها و ساخت اجتماعی با نوع کنش زیست‌محیطی افراد می‌پردازند (عباس‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵).

رویکرد زیست‌بوم‌گرایی معتقد است که حیات پایدار و شکوفای انسان‌ها به دگرگونی بنیادی در رابطه ما با جهان طبیعی و شیوه زندگی اجتماعی و سیاسی ما بستگی دارد. فلسفه زیست‌بوم‌گرایی که پشتوانه جنبش‌های سیاسی و اجتماعی سبزها نیز می‌باشد بر دو راهبرد اساسی در راستای تحقق توسعه پایدار بر اساس وحدت انسان و طبیعت استوار است: نخستین راهبرد این است که اگر رشد اقتصادی- اجتماعی محدودیت‌هایی دارد، پس مصرف نیز باید محدودیت‌هایی داشته باشد.

1- Dulal
2- Grafton & Knowles
3- Isham
4- Katz

5- New Environmental Paradigm (NEP)
6- Beck
7- Dunlap & Van Liere
8- Inglehart
9- Stern
10- Theory of Reasoned Action
11- Fishbein & Ajzen

دومین راهبرد این است که به‌جای جامعه مصرفی و تأمین نیازهای مادی باید در راستای تغییر انگیزه‌ها و تأمین رضایت معنوی حرکت کرد. بر اساس انگاره زیست‌بوم‌گرایی، دگرگونی بنیادی در رابطه انسان با جهان طبیعی بر اساس تغییر شیوه‌های تولید و مصرف و ایجاد اخلاق جدید زیست‌محیطی صورت می‌گیرد. نگرش زیست‌بوم‌گرایی، به وحدت میان انسان و طبیعت باور دارد و طبیعت را به گونه‌ای زنده درنظر می‌گیرد که هستی انسان و جامعه نیز از آن جداناپذیر است (صالحی و همکاران، ۱۳۹۳). در نظریه کنش بخردانه رفتار محیط‌زیستی مسئولانه به عامل فشارهای اجتماعی و فرصت‌هایی برای انتخاب فعالیت‌های متفاوت اشاره شده است که بر رفتار مؤثر هستند (همتی و شبیری، ۱۳۹۴). در این نظریه، داشتن آگاهی و شناخت دقیق، از ملزومات اساسی برای هر نگرش معقولانه است و خود را مبتنی بر یک عامل جامعه‌شناختی، یعنی ارزش‌ها قرار می‌دهد (Kollmuss & Agyeman, 2002) و این ارزش‌ها هستند که انگیزه‌های ما را شکل می‌دهند. یکی از طرق نشان دادن ظهور ارزش‌های زیست‌محیطی، تحلیل و بررسی تجربیات زندگی است که باورها و رفتارهای افراد فعال در حوزه محیط‌زیست را شکل می‌دهد. تز جامعه مخاطره‌آمیز همچنین با توجه به وضعیت فعلی قشربندی اجتماعی و وضعیت آن در آینده دارای اهمیت است؛ برای مثال اولریش بک[1] بیان می‌کند که این حد از ریسک، ساخت دست انسان در دوران معاصر است. راه‌حل اولریش بک برای جامعه مخاطره‌آمیز، شهروندی جهان‌وطنی است. او می‌گوید دولت- ملت در مقیاس سیاست، ناکارآمد است و در شهروندی جهان‌وطنی مردم خود را نه‌تنها اعضای یک ملت خاص می‌دانند بلکه خود را به‌عنوان اعضای یک جامعه جهانی باز می‌یابند. به فرم جدیدی از آگاهی نیاز است که نه‌تنها پذیرای بافتی باشد که در آن بحران زیست‌محیطی زاییده می‌شوند بلکه پذیرای بافتی گسترده‌تر باشد که در آن این بحران‌ها تجربه می‌شوند و به آنها واکنش نشان داده می‌شود (اکبری‌گلزار، ۱۳۹۸).

تئوری نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی، یک مدل کاربردی عمومی است که رفتار زیست‌محیطی را براساس تمایل به انجام رفتار و ادراک از کنترل رفتاری تحلیل و پیش‌بینی می‌کند. از منظر این رویکرد سه جهت‌گیری و نگرش نسبت به محیط‌زیست مدنظر است: جهت‌گیری ارزشی خودخواهانه که افراد درصدد هستند منافع شخصی خود را تأمین کنند، جهت‌گیری ارزشی دیگردوستانه که افراد درصدد رفاه و منافع دیگران هستند، جهت‌گیری ارزشی زیست‌محیطی که اساس آن معطوف به گونه‌های غیرانسانی و سایر گونه‌های زیست‌محیطی است (Steg et al., 2011). در واقع، اعتقاد بر این است افرادی که علایق ارزشی قوی‌تری از علایق شخصی دارند، مثل ارزش‌های اجتماعی یا نوع‌دوستانه و زیست‌محیطی، احتمال بیشتری دارد که درگیر رفتار زیست محیطی گردند (رحمتی و همکاران، ۱۳۹۶).

تئوری فرهنگی یا تئوری گروه- شبکه از دیگر رویکردهای این حوزه است و به‌خوبی در مسائل زیست‌محیطی به‌مثابه راهی برای دسته‌بندی جهان‌بینی مختلف افراد در خصوص محیط‌زیست به‌کار می‌رود (Fath & Beck, 2005). بر اساس این نظریه، چهار رفتار فرهنگی و اجتماعی نسبت به محیط‌زیست وجود دارند که عبارتند از: تقدیرگرایی، مساوات و برابری، سلسله‌مراتبی و فردگرایی. این نوع نگاه‌ها در نتیجه اجتماعی‌شدن و مشارکت افراد است (Hoogstra-Klein et al., 2012). در اینجا، هرچه افراد مساوات‌گرا و برابرطلب باشند، نسبت به محیط‌زیست، مسئولانه‌تر رفتار می‌کنند. در سازمان اجتماعی تقدیرگرایانه، محیط‌زیست به چشم‌انداز فرهنگی تبدیل نمی‌شود. در این رویکرد به علت دانش پایین و نداشتن چشم‌انداز وسیع و همه‌جانبه، هدف‌گذاری به‌درستی صورت نمی‌پذیرد. سازمان اجتماعی فردگرا (مبتنی بر منافع

1-Ulrich Beck

شخصی) و همچنین فاتالیستی بر گسست فرهنگ بومی و محیط‌زیست، تأثیر منفی چشمگیری دارد. در این تأثیرگذاری، فرهنگ بومی تحت شعاع سازمان اجتماعی مبتنی بر فردگرایی و فاتالیستی قرار می‌گیرد و فقدان چشم‌انداز فرهنگی به خطر محیط زیست‌بوم منجر می‌شود. احساس خطر و رشد نگرانی زیست‌محیطی به رشد سازمان برابرطلب بستگی دارد. در این نوع از سازمان اجتماعی می‌توان چشم‌انداز محیط‌زیست‌گرا تولید شود و نیروهای اجتماعی‌ای چون سازمان‌های مردم‌نهاد و نهادهای داوطلبانه مردمی و همچنین توجه و آگاهی مردم در راستای محیط‌زیست و زیست‌بوم رشد یابد که منجر به توسعه سازمان های اجتماعی‌ای گردد که به رشد و توسعه چشم‌انداز فرهنگی در احساس خطر گسست فرهنگ بومی و زیست بوم کمک می‌کند (حسنی، ۱۳۹۵).

با توجه به رویکردهای بالا، چارچوب نظری این مطالعه بر رویکرد فرهنگ- شبکه استوار است. این رویکرد، گسترش رفتارهای مسئولانه را منوط به ارزش‌های برابری‌طلبانه و مساوات می‌داند و از جبر تقدیرگرایانه و فردگرایی دوری می‌کند. این هنجارهای متقابل و مشارکت هستند که منجر به نگرانی زیست‌محیطی می‌شود؛ اینها دقیقاً مؤلفه‌هایی هستند که در سرمایه اجتماعی یافت می‌شوند. از آن‌جایی که مفروض اصلی ما این است که مشکلات زیست‌محیطی ناشی از مشکلات عمل جمعی (سرمایه اجتماعی) هستند، از این منظر، برای حفاظت از محیط‌زیست نیاز به کنش جمعی است که در تئوری گروه- شبکه مورد تأکید است. به‌طور کلی، شبکه‌های اجتماعی، فراهم‌کننده منابع مهمی مانند اعتماد، اطلاعات، هنجارها و ارزش‌های اجتماعی هستند که تسهیل‌کننده حفظ محیط‌زیست و رفتارهای مسئولانه و عاقلانه با آن هستند. نگرانی زیست‌محیطی به‌جریان اطلاعات بستگی دارد و اعتماد به‌منابع اطلاعاتی مختلف، یکی از شاخص‌های مهم آگاهی از رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی است.

۴- روش تحقیق

روش تحقیق پیش‌رو پیمایش کمّی است و جامعه آماری کلیه شهروندان بالای ۱۸ سال (در سال ۱۴۰۰) در شهر تهران است که هم‌اکنون در مناطق مختلف ۲۲گانه سکونت دارند. بر اساس اطلاعات از فرمانداری تهران، جمعیت شهروندان تهرانی تا سال ۱۴۰۰، ۹۵۰۰۰۰۰ هزار نفر بودند. جمعیت بالای ۱۸ سال نیز ۶۳۴۸۱۶۲ نفر بودند. حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران محاسبه شد و تعداد حجم نمونه تعیین‌شده برابر با ۳۸۴ نفر هستند اما این تعداد را به ۴۰۰ نفر افزایش دادیم. این افزایش به دلایلی از جمله بارگشت‌ناپذیری برخی از پرسش‌نامه‌ها، پارگی پرسش‌نامه، ناخوانا بودن و ابهام در پاسخ‌ها، ارائه اطلاعات سطحی از سوی نمونه‌ها، وجود پاسخ‌های یک‌دست و مواردی از این قبیل بود. نمونه‌گیری به‌صورت نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای بود که در آن دو یا چند نوع نمونه‌گیری به‌صورت هم‌زمان و متوالی انجام شد تا نمونه موردنظر انتخاب شود. در مرحله اول با استفاده از نمونه‌گیری خوشه‌ای مناطق مسکونی شهر تهران به سه طبقه پایین، متوسط و بالا تقسیم و از بین هرکدام یک یا دو محله به‌منظور نمونه‌گیری انتخاب شد. برای انتخاب تصادفی افراد، نقشه‌های مناطق مذکور، تهیه و در آنها برای هر منطقه نواحی، محلات، بلوک‌ها و کوچه‌ها مشخص شدند. در نقشه هر منطقه، بلوک‌ها و کوچه‌های آن با علامت مشخص شد. هر پرسشگر در بلوک و کوچه موردنظر خود به‌طور تصادفی خانه‌ای را در نظر می‌گرفت و با اولین کسی که جلوی در منزل حاضر می‌شد -به شرط اینکه در دامنه سنی مدنظر باشد- پرسش‌نامه را پر می‌کرد و برای انتخاب نمونه بعدی، خانه‌ها را به‌طور نظام‌مند انتخاب می‌کرد. در مرحله سوم با استفاده از نمونه‌گیری نظام‌مند، تعداد منازل واقع در هر بلوک

برآورد شد و این مقدار بر حجم نمونه واقع در آن بلوک تقسیم گردید. سپس عددی به تصادف به‌عنوان مبدأ نمونه‌گیری از یک تا مقدار به‌دست‌آمده انتخاب گردید و با شمارش منازل و درنظر گرفتن بازه تکرار به‌منظور جا انداختن آن تعداد منزل و مراجعه به منزل بعدی مشخص شد. محققان مختلف برای سنجش رفتارهای زیست‌محیطی، از گویه‌های متنوعی استفاده کرده‌اند. برای مثال، صالحی و امام‌قلی (۱۳۹۱)، حسنی و همکاران (۱۳۹۷)، حاجی‌زاده میمندی و فلک‌الدین (۱۳۹۸) و غلامی و همکاران (۱۳۹۹) از این دست مطالعات هستند. در این مطالعه از پژوهش غلامی و همکاران (۱۳۹۹) استفاده گردید و با تأکید بر چهار مؤلفه رفتار مصرف انرژی، رفتار حفاظت از محیط‌زیست، رفتار زیست‌محیطی در سفر و الگوی خرید زیست‌محیطی، تمرکز شد و متغیر رفتار زیست‌محیطی با ۳۲ گویه سنجش و ارزیابی گردید.

برای سنجش متغیر سرمایه اجتماعی نیز به‌منظور سنجش اعتماد اجتماعی (فردی، اجتماعی و نهادی) و مشارکت اجتماعی (رسمی و غیررسمی) از پژوهش شیروانی و همکاران (۱۴۰۰) استفاده شد. برای هرکدام از ابعاد اعتماد ۵ گویه در قالب طیف لیکرت درنظر گرفته شد. مشارکت اجتماعی رسمی و غیررسمی نیز هرکدام در قالب ۷ گویه عملیاتی شده‌اند. برای سنجش هنجار عمل متقابل از پژوهش کلانتری و همکاران (۱۳۹۷) استفاده شد و در قالب ۵ گویه مورد سنجش قرار گرفت. برای محاسبه پایایی ابزار اندازه‌گیری شیوه‌های مختلفی به کار می‌رود که مناسب‌ترین آن برای سنجش، پایایی طیف لیکرت ضریب آلفای کرونباخ است. استفاده از آلفای کرونباخ برای تحلیل پایایی ابزار اندازه‌گیری، بر اساس روش پایداری درونی است. برای بررسی پایایی ترکیبی هریک از سازه‌ها، از ضریب CR استفاده شد. مقادیر قابل پذیرش CR باید ۰/۶ یا بیشتر باشند. مقدار آلفای کرونباخ بالاتر از ۰/۷ نشانگر پایایی قابل قبول است. در جدول ۱ مقدار ضریب آلفای کرونباخ، پایایی ترکیبی و AVE (متوسط واریانس استخراج شده که باید بزرگ‌تر از ۰/۵ باشد) آورده شده است که نشان‌دهنده مناسب بودن پایایی متغیرهای تحقیق در کل می‌باشد. برای نرمال بودن داده‌ها نیز از آزمون بارتلت استفاده شد که نتایج آن در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۱- مقادیر پایایی متغیرهای تحقیق

متغیرها	آلفای کرونباخ	پایایی ترکیبی (CR)	AVE
اعتماد اجتماعی	۰/۷۸۹	۰/۹۴	۰/۸۳
مشارکت اجتماعی	۰/۷۹۲	۰/۹۶	۰/۸۴
هنجارهای متقابل	۰/۷۹۱	۰/۹۴	۰/۷۵
حوزه عمومی	۰/۸۰۰	۰/۹۶	۰/۹۲
رفتارهای زیست‌محیطی	۰/۷۹۳	۰/۹۵	۰/۸۵

جدول ۲- آزمون KMO and Bartlett's

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		۰/۷۰۱
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	۸۴۶/۱۰۹
	df	۳۹۹
	Sig.	۰/۰۰۰

میزان KMO برابر با ۰/۷۰۱ است؛ با توجه به این که این میزان بیشتر از ۰/۵ می‌باشد می‌توان گفت این داده‌ها برای تحلیل‌عاملی مناسب هستند و نتیجه آزمون بارتلت نیز معنی‌دار است.

۴- یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی

بر اساس یافته‌های توصیفی، از ۴۰۰ نفر کل افراد موردمطالعه، ۲۵۰ نفر (۷۰ درصد) مرد و ۱۵۰ نفر (۳۰ درصد) را زنان به خود اختصاص داده‌اند. ۱۰۰ نفر از افراد موردمطالعه در گروه سنی ۲۵ تا ۳۵ سال (۱۴/۶ درصد) و ۱۳۰ نفر در گروه سنی ۳۶ تا ۴۵ سال (۳۹/۱ درصد) و ۱۳۵ نفر در گروه سنی ۴۶ تا ۵۵ سال (۳۹/۸ درصد) و ۳۵ نفر در گروه سنی ۵۶ به بالا (۶/۵ درصد) بودند. از نظر سطح تحصیلات، بیشتر افراد موردمطالعه یعنی ۱۷۰ نفر از شهروندان تهرانی (۴۳/۸ درصد) دارای مدرک لیسانس و ۱۲۴ نفر (۳۸/۵ درصد) دارای مدرک کارشناسی ارشد و ۶ نفر (۲/۹ درصد) دارای مدرک تحصیلی دکتری هستند. تعداد ۱۵، ۳۵ و ۴۰ نفر دیگر نیز دارای مدرک سیکل، دیپلم و فوق دیپلم بودند که به‌ترتیب معادل ۲/۹، ۸/۳ و ۶/۵ درصد هستند. از نظر وضعیت مسکن، ۲۵۰ نفر از شهروندان تهرانی (۵۵ درصد) استیجاری و ۵۰ نفر (۱۵ درصد) در مسکن ملکی و ۵۰ نفر (۱۵ درصد) در مسکن سازمانی زندگی می‌کنند.

در جدول ۳ آماره‌های توصیفی مربوط به رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی ارائه شده است.

جدول ۳- آماره‌های توصیفی مربوط به رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی

آماره‌های توصیفی	رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی
میانگین	۸۸/۵
میانه	۷۸
مد	۱۰۹
کمترین میزان	۵۶
بیشترین میزان	۱۶۰

طبق جدول ۳، میانگین رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی در میان پاسخگویان ۸۸ است. با توجه به اینکه کمترین میزان رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی ۵۶ و بیشترین میزان آن ۱۶۰ است، می‌توان گفت که میانگین رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی، متوسط می‌باشد؛ میانه آن ۷۸ است یعنی نیمی از پاسخگویان، نمره کمتر از ۷۸ و نیمی دیگر، بیشتر از ۷۸ گرفته‌اند. نما برابر است با ۱۰۹ که بیشترین تکرار میزان رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی می‌باشد.

جدول ۴- آماره‌های توصیفی مربوط به اعتماد اجتماعی

آماره‌های توصیفی	اعتماد اجتماعی	مشارکت اجتماعی	هنجار متقابل
میانگین	۴۸/۰۵	۵۱/۲۲	۱۵/۹۲
میانه	۴۹	۵۲	۱۶
مد	۵۰	۵۵	۱۶[a]
کمترین میزان	۲۹	۳۸	۸
بیشترین میزان	۷۵	۶۷	۲۳

میانگین اعتماد اجتماعی در میان پاسخگویان، ۴۸ است. با توجه به اینکه کمترین میزان اعتماد اجتماعی ۲۹ و بیشترین میزان آن ۷۵ است، می‌توان گفت که میانگین اعتماد اجتماعی، متوسط می‌باشد، میانه آن ۴۹ است یعنی نیمی از پاسخگویان نمره کمتر از ۲۹ و نیمی دیگر بیشتر از ۷۵ گرفته‌اند. نما برابر است با ۵۰ که بیشترین تکرار، میزان اعتماد اجتماعی می‌باشد.

میانگین مشارکت اجتماعی در میان پاسخگویان ۵۱ است. با توجه به اینکه کمترین میزان مشارکت اجتماعی ۳۸ و بیشترین میزان آن ۶۷ است؛ می‌توان گفت که میانگین مشارکت اجتماعی، پایین است. میانه آن ۵۵ است یعنی نیمی از پاسخگویان، نمره کمتر از ۳۸ و نیمی دیگر بیشتر از ۶۷ گرفته‌اند. نما برابر است با ۵۵ که بیشترین تکرار میزان مشارکت اجتماعی می‌باشد.

میانگین هنجار متقابل اجتماعی در میان پاسخگویان ۱۵ است. با توجه به اینکه کمترین میزان هنجار متقابل اجتماعی ۸ و بیشترین میزان آن ۲۳ است، می‌توان گفت که میانگین هنجار متقابل اجتماعی، بالا است. میانه آن ۱۶ است یعنی نیمی از پاسخگویان نمره کمتر از ۸ و نیمی دیگر بیشتر از ۲۳ گرفته‌اند. نما برابر است با ۱۶ که بیشترین تکرار میزان هنجار متقابل اجتماعی می‌باشد.

علاوه بر این، نیز آزمون کولموگروف- اسمیرنوف آمده است که توزیع متقارن و نرمال متغیر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی را تأیید می‌کند.

جدول ۵- آماره‌های توصیفی مربوط به بررسی توزیع نرمال متغیر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی

رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی		آماره	خطای استاندارد
میانگین		۵۸۰۹.۵۹	۹۱۴۵.
فاصله اطمینان	کران بالا	۵۴۳۲۰.۵۸	
	کران پایین	۲۰۰۹.۶۱	
میانگین ۵ درصدی (گوش بریده)		۴۳۲۱.۶۰	
میانه		۸۴	
واریانس		۶۵۴.۵۰۶	
انحراف استاندارد		۷۶.۱۸	
دامنه تغییرات		۸۰	
دامنه تغییرات بین چارکی		۷۵.۲۶	
چولگی		۱۲۸.	۱۳۲.
کشیدگی		۶۰۱-.	۲۵۷.

میانگین حسابی به‌دست‌آمده برابر با ۵۹.۵۸ با میانگین حسابی بریده‌شده به میزان ۶۰.۴۳ تقریباً برابر است و این نتیجه به این معناست که داده‌های پرت در این متغیر وجود ندارد و این نتیجه یکی از نشانه‌های نرمال‌بودن متغیر وابسته، رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی است. نزدیکی میزان میانه به میانگین نیز نتیجه بالا را تأیید می‌کند. دامنه تغییرات برابر با ۸۰ =R شده است. دامنه بین چارکی، شاخص بهتری برای پراکندگی و نرمال بودن است زیرا دامنه تغییرات بین چارکی به‌سادگی تحت تأثیر مقادیر پرت قرار نمی‌گیرد. دامنه بین چارکی برابر با ۲۶ بدین معنی است که ۵۰ درصد پاسخگویان در رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی به میزان ۲۶ واحد از یکدیگر فاصله دارند و نسبت میزان کجی به خطای معیار آن، کمتر از ۲ است. بنابراین، نتایج فوق نیز حاکی از آن است که متغیر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی دارای توزیع متقارن و نرمال است.

تبیین جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی .../ کامبیز کریمی، افسانه ادریسی، سحر رضایان ـــــــ

فرضیه پنج: بین مشارکت اجتماعی رسمی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی، رابطه معناداری وجود دارد.

رفتارهای مسئولانه زیست محیطی شهروندان تهرانی در فاصله اطمینان ۹۵ درصد با سطح معناداری Sig=۰.۰۰۰ با هنجار متقابل اجتماعی همبستگی معناداری دارد و با توجه به قدر مطلق ضریب همبستگی که برابر است با ۰.۵۵= شدت این رابطه متوسط ارزیابی می‌شود و علامت این ضریب که مثبت است گویای جهت مستقیم رابطه بین دو متغیر است.

جدول ۸- خلاصه رگرسیون چند متغیره سرمایه اجتماعی و رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی

سطح معناداری	F	اشتباه استانداردشده	R^2	R
۰/۰۰۱	۱۲/۰۳۶	۶/۰۸۰	۰/۴۱۶	۰/۳۲۶

جدول ۸ ضریب رگرسیونی بین متغیرهای سرمایه اجتماعی با رفتارهای مسئولانه را نشان می‌دهد. مقدار ضریب همبستگی برابر با ۰/۳۲۶ و سطح معنی‌داری Sig ۰.۰۰۱ به‌دست آمد. از آن‌جایی که سطح معنی‌داری محاسبه‌شده (P<۰/۰۰۰) کوچک‌تر از ۰.۰۵ است در نتیجه فرض صفر، رد و فرض پژوهشی تأیید می‌شود. مقدار ضریب تعیین نیز ۰/۳۲۶ می‌باشد که نشان می‌دهد متغیرهای سرمایه اجتماعی می‌توانند ۰/۳۲ از تغییرات متغیر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی را تبیین کنند.

جدول ۹- برآورد ضرایب مدل نهایی رگرسیون خطی متغیرهای سرمایه اجتماعی

متغیرهای وارد شده	ضرایب غیراستاندارد		ضرایب استاندارد	آزمون T	سطح معناداری
	B	انحراف معیار	BETA		
Constant	۵۰.۵۳۹	۲.۹۱۶		۱۷.۳۳۰	۰/۰۰۰
اعتماد اجتماعی	۰/۳۱۵	۰/۲۳۳	۰/۲۲۴	۴.۴۶۵	۰/۰۰۲
مشارکت اجتماعی	۰/۲۵۶	۰/۱۴۷	۰/۱۶۱	۳/۱۸۷	۰/۰۳۷
هنجار متقابل اجتماعی	۰/۳۰۸	۰/۱۴۶	۰/۲۰۷	۲/۱۰۵	۰/۰۳۶

برآورد ضرایب مدل نهایی رگرسیونی جدول ۹ نشان می‌دهد که متغیرهای موردبررسی در این جدول، معنادار می‌باشند و هریک از آنها دارای وزن‌های متفاوتی هستند. همچنین ضرایب تأثیر استاندارد موجود در جدول ۱۴ نشان می‌دهد که متغیر اعتماد اجتماعی (Beta=۰/۲۲۴) با ضریب معنی‌داری (sig.=۰/۰۰۲) و متغیر مشارکت اجتماعی (Beta=۰/۱۶۱) با ضریب معنی‌داری (sig.=۰/۰۳۷) و متغیر هنجار متقابل اجتماعی (Beta=۰/۲۰۷) با ضریب معنی‌داری (sig.=۰/۰۳۶) قدرت پیش‌بینی را در مدل دارند.

جدول ۱۰- ضرایب استاندارد مدل رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی

متغیر	تخمین غیراستاندارد	خطای استاندارد	نسبت بحرانی (آماره تی)	سطح معناداری	ضریب استاندارد
رفتار مصرف انرژی	۱/۱۳۹	۰/۱۳۶	۸/۱۵۴	۰/۰۰۰	۰/۷۶۳
رفتار حفاظت از محیط‌زیست	۰/۷۸۴	۰/۱۲۸	۷/۳۵۴	۰/۰۰۰	۰/۶۷۸
رفتار در سفر	۰/۶۸۹	۰/۱۶۴	۹/۵۳۴	۰/۰۰۰	۰/۷۵۴
الگوی خرید	۰/۷۸۰	۰/۱۷۴	۸/۷۴۲	۰/۰۰۰	۰/۷۸۴

*** به معنای P <۰/۰۰۱

در جدول ۱۰ مشاهده می‌شود با توجه به کوچکتربودن سطح معنی‌داری تمامی متغیرهای مشاهده‌شده به‌صورت معنی‌داری، متغیر پنهان مربوط به خود را تبیین می‌کنند. هرچه مقدار تخمین استاندارد به یک نزدیک‌تر باشد نشان‌دهنده اهمیت و قوی‌تر بودن رابطه است. در نتیجه با توجه به ضرایب استاندارد می‌توان گفت سؤالات بعد رفتار مصرف انرژی (۰/۷۶۳) بعد رفتار حفاظت از محیط‌زیست (۰/۷۶۳) بعد رفتار در سفر (۰/۷۶۳) بعد الگوی خرید (۰/۷۶۳) بیشترین نقش را در تعریف متغیر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی داشته‌اند.

نمودار ۱- معادلات ساختاری با ضریب استاندارد متغیرهای مستقل و وابسته

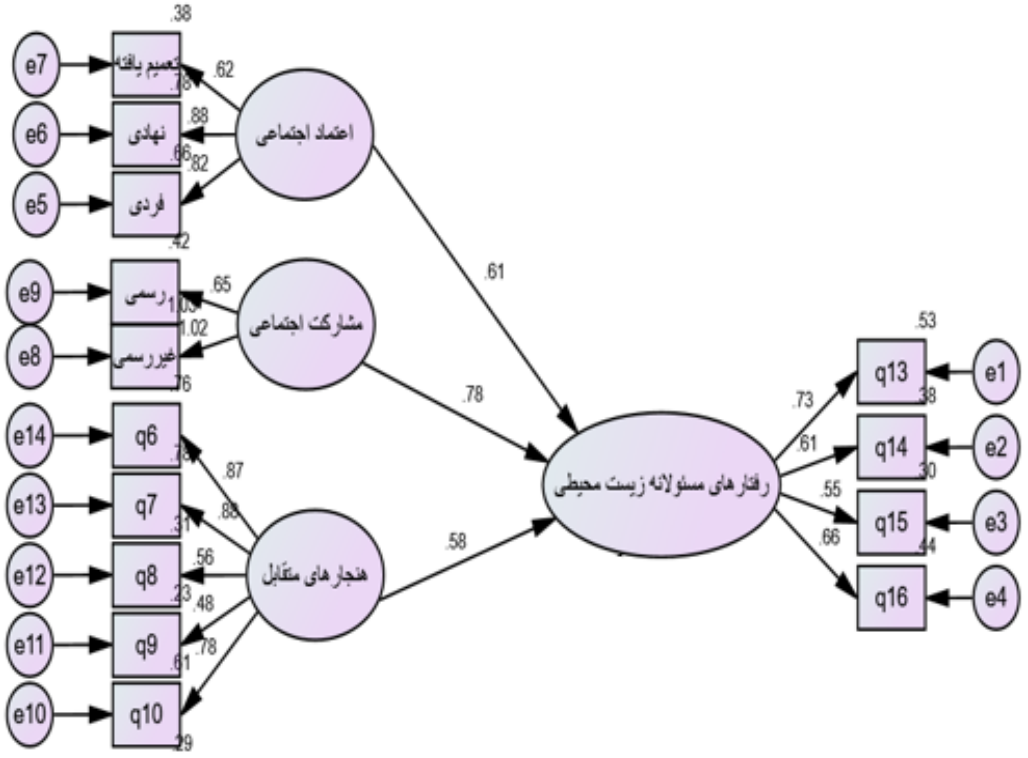

در نمودار ۱ متغیرهای اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی و هنجارهای متقابل با ضرایب ۰/۶۱، ۰/۷۸ و ۰/۵۸ از سطح بالایی برای تبیین مکنون و آشکار متغیر وابسته برخوردار هستند. این امر نشان می‌دهد که پیش‌فرض‌های تئوریک تأیید شده‌اند و مدل نظری، قابل اتکا است. همچنین نتایج نشان دادند کلیه عوامل مرتبط با سرمایه اجتماعی تأثیر کاملاً معناداری بر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی دارند. متغیرهای مستقل با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی نیز به‌طور غیرمستقیم ارتباط دارند که این ارتباط از طریق مقادیر مختلف سرمایه اجتماعی برقرار می‌شود. با توجه به بار عاملی متغیرها، بیشترین تأثیر مستقیم، به متغیر اعتماد اجتماعی برمی‌گردد اما تأثیر غیرمستقیم متغیر مشارکت اجتماعی، بیشتر می‌باشد. در نهایت، می‌توان نتیجه‌گیری کرد که اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی و هنجارهای متقابل اجتماعی به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم بر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی تأثیر می‌گذارند. از این رو مقادیر مختلف نشان می‌دهد که مدل نظری دارای برازش مطلوبی است و از نظر مفهومی با مبانی نظری همسو است و آن را تأیید می‌کند.

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهاد

امروزه محیط‌زیست به یکی از دغدغه‌های جهانی تبدیل شده است. این امر در کلان‌شهرها که محل تلاقی و تراکم وسایل نقلیه، افراد و فعالیت‌های مختلف اجتماعی است، منجر به فشارهای مضاعفی بر محیط‌زیست شده است؛ از این رو در کلان‌شهرها، مثل تهران رابطه‌ای که شخص با محیط خود دارد، رابطه پیچیده‌ای است که به عوامل مختلفی چون فرهنگ، مذهب، نظام ارزشی و غیره بستگی دارد و همه این عوامل در جهت‌گیری ارزشی فرد، درک و نگرش و در نهایت رفتار او نسبت به محیط و چگونگی ایفای نقش او تأثیرگذار است. این ابعاد و عناصر در بستر اجتماعی و کنش‌های متقابل تأثیرات خود را نشان می‌دهد؛ زیرا پایداری محیطی عمیقاً با مؤلفه‌های اجتماعی زندگی افراد ارتباط دارد و کنش‌های خصوصی و فردی به دلیل دامنه کم، تأثیرات ملموسی بر توسعه پایدار زیست‌محیطی ندارد. بر این اساس، مطالعه حاضر حاصل کنکاشی نظری و تجربی در خصوص رابطه بین سرمایه اجتماعی و حوزه عمومی با رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی است تا تأثیر سرمایه اجتماعی بر رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی شهروندان تهرانی را نشان دهد. سرمایه اجتماعی برای افراد، ایجاد حمایت و تسهیل‌کننده کنش‌های آنان است. از این رو با فراهم‌سازی سازوکارهایی برای هم‌جوشی و پیوندهای عمودی و افقی، علاوه بر اینکه انگیزه‌بخش افراد در مسائل اجتماعی است، انضباط‌بخش آنها در برابر محیط‌زیست نیز می‌باشد. زمانی که افراد در یک وضعیت شناور و با تعاملات و شبکه‌های هم‌افق قرار می‌گیرند، احساس می‌کنند که قدرت بیشتری دارند و از نظر معنای به نوعی عمق هستی‌شناسی دست می‌یابند و از این رو احساس می‌کنند با نیروی که کسب کرده‌اند می‌توانند فعالیت‌های اثربخش‌تری را در خصوص محیط‌زیست انجام دهند. این اثربخشی زمانی مضاعف می‌شود که افراد به عینه می‌بینند که سایر افراد در خصوص محیط‌زیست و حفظ آن فعالیت‌های مثبتی انجام می‌دهند. این امر از نظر ذهنی آنها را تشویق می‌کند که بر رفتارهای مسئولانه خود بیفزایند. آنچه باید مورد توجه قرار بگیرد این است که باید با فراهم‌سازی شرایط اجتماعی و فرهنگی، تمایل به انجام رفتار مسئولانه زیست‌محیطی (برای مثال تفکیک زباله) را فراهم ساخت تا از این طریق گام اولیه و مهم یعنی نگرش و هنجار ذهنی برای انجام رفتار ایجاد شود. هنجارهای ذهنی قوی، کنترل رفتار درک‌شده حول محیط‌زیست را تقویت می‌کنند و مانع از ایجاد تفکرات یک‌جانبه و مصرفی نسبت به محیط‌زیست می‌شوند. بدین معنی که اگر فرد نگرش مثبتی نسبت به انجام رفتاری داشته باشد (که تفکیک زباله و تولید کم زباله از نیازهای مبرم است و می‌تواند کمکی به بحران زباله باشد) و افرادی که از نظر وی منبع، مرجع، دارای نیرو و مهم هستند (سرمایه اجتماعی) انجام آن را تأیید و مستمر کنند (هنجار ذهنی) و باور داشته باشد که می‌تواند با هر سختی و زحمتی مدیریت پسماند را انجام دهد (حوزه عمومی قوی) آن‌گاه قصد می‌کند که آن رفتار مسئولانه موردنظر در خصوص محیط‌زیست را انجام دهد (تمایل رفتاری). بنابراین، یک چرخه لازم است تا شاهد رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی باشیم؛ چرخه‌ای که اتفاق نیافتاده و نیازمند یک بازتعریف است. به این معنا نیازمند شرایط آگاهی‌بخشی هستیم که هنجارهای ذهنی را آماده و حساس نگه دارد و در مرحله بعدی، این هنجار ذهنی باید در یک محیط اجتماعی تقویت شود و از حیث ذهنی به حیث عینی و اجتماعی تبدیل گردد. در اینجا، از سطح فرد و ذهن خارج و وارد سطح کلان و عین می‌شویم. در گام بعدی با تقویت ایستارهای جمعی، افراد درمی‌یابند که باید کاری بکنند و به اصطلاح اقدامی مسئولانه انجام بدهند. در اینجا است که حوزه عمومی نقش خود را ایفا می‌کند. این حوزه، قدرت معنایی خود را از سرمایه اجتماعی شناور و همه‌جایی می‌گیرد و از آن‌جایی که علاوه بر

گفتمان‌سازی حول محیط‌زیست، قدرت‌سازی نیز می‌کند، می‌تواند هنجار ذهنی گام اولیه، به رفتار عینی در مرحله آخر تبدیل شود.

نتایج این پژوهش نشان داد بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و رفتارهای زیست‌محیطی افراد، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد که این یافته با یافته‌های پژوهش گرافتون و نولز (۲۰۰۳)، ایشام و همکاران (۲۰۰۲)، کاتز (۲۰۰۰)، یزدانی و شمس (۱۳۹۵)، کبیری و کریم‌زاده (۱۳۹۶)، جعفری‌نیا (۱۳۹۹)، کاسکانته و همکاران (۲۰۱۵)، لیو و همکاران (۲۰۱۴)، چن و همکاران (۲۰۱۱) و ین- تینگ و همکاران (۲۰۱۳) همسو است. شبکه‌های اجتماعی، اعتماد و هنجارهای متقابل نهفته در سرمایه اجتماعی، مانع از تخریب محیط‌زیست می‌شوند، از این رو هرچه تعامل اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی افراد بالاتر باشد، رفتارهای زیست‌محیطی آنان نیز بیشتر خواهد بود. در مجموع می‌توان گفت ارتقای رفتارهای مسئولانه در قبال محیط‌زیست، مستلزم تقویت سرمایه اجتماعی و حوزه عمومی قدرتمند است. این دو متغیر علاوه بر اینکه روابط افقی و عمومی افراد را مستحکم می‌کنند، شهروندان را از نظر شناختی و ادراکی، آماده انجام کنش‌های پیش‌بینی‌ناپذیر می‌کنند که عمدتاً در حوزه عمومی رخ می‌دهد. این کنش‌های پیش‌بینی‌نشده با فراهم‌سازی بسترهایی برای ظهور جنبش‌های زیست‌محیطی می‌توانند منادی سبک خاصی از زندگی باشند که مانع از سلطه فردگرایی و خردابزاری بر محیط‌زیست شود. در نهایت، توجه به بافت محله‌ای به‌منظور افزایش رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی لازم به نظر می‌رسد. علاوه بر این، ایجاد سامانه‌هایی از شبکه‌های مجازی به‌منظور آگاهی‌بخشی محله‌ای می‌تواند موجب بسیج بهتر افراد در امور زیست‌محیطی شود.

۷- منابع

آزادخانی، پاکزاد؛ حسین‌زاده، جعفر؛ کرمی، فرحناز. (۱۳۹۹). بررسی نقش سرمایه اجتماعی در حفاظت محیط‌زیست شهر ایلام، *فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط‌زیست*، ۲۲(۱۰۰)، ۱۶-۱.

اکبری‌گلزاری، مهدی. (۱۳۹۸). بررسی تأثیرات اجتماعی اجرای توافقنامه پاریس ۲۰۱۵ در ایران. نشریه *محیط‌زیست*، ۶(۷۱)، ۶۳-۵۱.

بهرامی‌احمدی، حمید؛ علم‌خانی، اعظم. (۱۳۹۳). مبانی مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی‌های زیست‌محیطی. *نشریه دانش حقوق عمومی*، ۳(۷)، ۹۵-۱۱۳.

جعفری‌نیا، غلامرضا. (۱۳۹۹). بررسی و تحلیل اثرات سرمایه اجتماعی بر رفتارهای زیست‌محیطی شهروندان (مطالعه موردی: شهر بوشهر). *نشریه برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۰(۳۷)، ۱۵۰-۱۴۱.

حاجی‌زاده میمندی، مسعود؛ فلک‌الدین، زهرا. (۱۳۹۸). سبک زندگی سلامت‌محور و رفتارهای زیست‌محیطی مسئولانه در شهرهای خرم‌آباد و یزد. نشریه *پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر*، ۸(۱۵)، ۱۷۲-۱۴۱.

حسنی، سیدقاسم. (۱۳۹۵) تحلیلی برگسست فرهنگ بومی و زیست‌بوم در استان مازندران (با توجه به تئوری فرهنگی مبتنی بر مدل گرید- گروپ)، *دو فصلنامه جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۳(۷)، ۲۰۳ـ۱۸۱.

حسنی، غلامرضا؛ سیارخلج، حامد؛ فاطمی خصال، مجید. (۱۳۹۷). بررسی رفتارهای مسئولانه محیط‌زیستی با تأکید بر پیوستگی با طبیعت (مورد مطالعه: دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر تهران). نشریه *توسعه پایدار محیط جغرافیایی*، ۱(۴)، ۱۷-۱.

رحمتی غفرانی، یلدا؛ طالقانی، محمد؛ چیرانی، ابراهیم. (۱۳۹۶). گرایش‌های ارزشی مصرف‌کننده و تمایل به رفتار خرید. نشریه *کاوش‌های مدیریت بازرگانی*، ۹(۱۷)، ۱۳۷-۱۲۵.

سواری، مسلم؛ برفی‌زاده، لیلا. (۱۴۰۰). تحلیل اثرات سرمایه اجتماعی بر حس تعلق مکانی خانوارهای روستایی در شرایط خشکسالی در شهرستان دورود. *نشریه پژوهش‌های روستایی*، ۱۲(۳)، ۴۶۹-۴۸۱.

شیروانی ناغانی، مینا؛ ادریسی، افسانه؛ مشیر استخاره، زهراسادات. (۱۴۰۰). مطالعه جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی ورفاه ذهنی (مورد مطالعه: شهروندان ۱۸ سال به بالای ساکن در شهر تهران). نشریه *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۱۳(۴۹)، ۱۴۵-۱۸۴.

صالحی، صادق؛ امام‌قلی، لقمان. (۱۳۹۱). سرمایه فرهنگی و نگرش و رفتارهای زیست‌محیطی (مطالعه موردی: استان کردستان). نشریه *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۸(۲۸)، ۱۲۰-۹۱.

صالحی، صادق؛ فیروزجائیان، علی‌اصغر؛ غلامزاده، فاطمه. (۱۳۹۳). گفتمان زیست‌محیطی برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۵(۲۱)، ۷۱-۱۱۰.

طباطبایی، سیدعباس؛ طباطبایی، طیبه؛ ساعد، محمد. (۱۳۹۵). عوامل مؤثر در آلودگی هوا در کلان‌شهر اهواز. *سومین کنگره افق‌های نوین در حوزه مهندسی عمران، معماری، فرهنگ و مدیریت شهری ایران*.

عباس‌زاده، محمد؛ بنی‌فاطمه، حسین؛ علیزاده اقدام، محمدباقر؛ علوی، لیلا. (۱۳۹۵). تأثیر مداخله‌ای نگرش مسئولانه زیست‌محیطی بر رابطه بین دلبستگی مکانی و رفتار مسئولانه زیست‌محیطی. نشریه *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۷(۶۲)، ۶۱-۸۰.

غلامی، علی‌اصغر؛ عباسی اسفجیر، علی‌اصغر؛ حیدرآباد، ابوالقاسم. (۱۳۹۹). سرمایه فرهنگی و رفتار زیست‌محیطی (مطالعه موردی شهر ساری). نشریه *پژوهش اجتماعی*، ۱۲(۴۸)، ۱۱۱-۱۳۳.

فلک‌الدین، زهرا؛ حاجی‌زاده میمندی، مسعود. (۱۳۹۶). بررسی رفتارهای زیست محیطی مسئولانه در بین شهروندان شهر یزد و عوامل اجتماعی- فرهنگی مؤثر بر آن. نشریه *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۴(۱۰)، ۸۱ـ۱۱۲.

کبیری، افشار؛ کریم‌زاده، سارا. (۱۳۹۶). تحلیل جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی و دغدغه زیست‌محیطی. *نشریه جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۸(۶۵)، ۵۳-۶۵.

کلانتری، عبدالحسین؛ کشاورز، امراله؛ مومنی، حسن. (۱۳۹۵). رابطه بین سرمایه اجتماعی و نشاط اجتماعی جوانان شهرستان دهلران. نشریه *پژوهشنامه مددکاری اجتماعی*، ۳(۱۰)، ۴۱-۷۲.

همتی، زهرا؛ شبیری، سیدمحمد. (۱۳۹۴). تحلیلی بر مؤلفه‌های ارتقای فرهنگ محیط‌زیستی مطالعه موردی: شهروندان شهر شیراز. *نشریه فصلنامه* تحقیقات فرهنگی ایران، ۸(۴)، ۲۱۵- ۱۹۷.

یزدانی، هیمن؛ شمس، علی. (۱۳۹۵). تأثیر سرمایه اجتماعی بر رفتار زیست‌محیطی روستاییان شهرستان مریوان. نشریه *آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار*، ۴(۴)، ۷۵-۸۵.

Barr, S., Ford, N. J., & Gilg, A. W. (2003). Attitudes towards recycling household waste in Exeter, Devon: quantitative and qualitative approaches. *Local Environment 8*(4), 407-421.

Cascante, G (2015). Social capital and variables affecting environmental ethics. *The Journal of Applied Behavioural Science*, 36 (1), 23-42.

Chawla, L. (1998). Significant life experiences revisited: a review of research on sources of proenvironmental sensitivity, *Journal of environmental education*, 29 (3), 11-21.

Chen, J. S., & Lovvorn, A. S. (2011). The speed of knowledge transfer within multinational enterprises: the role of social capital. *International Journal of Commerce and Management*, *21*(1), 46-62.

Ericksen, P. J. (2008). What is the vulnerability of a food system to global environmental change?. *Ecology and Society*, *13*(2).

Fath, B. D., & Beck, M. B. (2005). Elucidating public perceptions of environmental behavior: a case study of Lake Lanier. *Environmental Modelling & Software*, *20*(4), 485-498.

Grafton, R. Q., & Knowles, S. (2003). Social capital and national environmental performance. *Australian National University Economics and Environment Network Working Paper EEN*, *206*.

Dulal, H. B., Roberto, F., & Knowles, S. T. E. P. H. E. N. (2008, July). Can differences in the quality of social institutions and social capital explain cross-country environmental performance. In *New Zealand Association of Economists Conference in Wellington* (pp. 9-11).

Hoogstra-Klein, M. A., Permadi, D. B., & Yasmi, Y. (2012). The value of cultural theory for participatory processes in natural resource management. *Forest policy and economics*, *20*, 99-106.

Isham, J., Kelly, T., & Ramaswamy, S. (Eds.). (2002). *Social capital and economic development: well-being in developing countries*. Edward Elgar Publishing

Katz, E. G. (2000). Social capital and natural capital: a comparative analysis of land tenure and natural resource management in Guatemala. *Land economics*, 114-132.

Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?. *Environmental education research*, *8*(3), 239-260.

Liu, J., Qu, H., Huang, D., Chen, G., Yue, X., Zhao, X., & Liang, Z. (2014). The role of social capital in encouraging residents' pro-environmental behaviors in community-based ecotourism. *Tourism Management*, *41*, 190-201.

Steg, L., De Groot, J. I., Dreijerink, L., Abrahamse, W., & Siero, F. (2011). General antecedents of personal norms, policy acceptability, and intentions: The role of values, worldviews, and environmental concern. *Society and Natural Resources*, *24*(4), 349-367.

Wang, Y., Xiong, J., Li, W., Na, M., & Yao, M. (2020). The effect of social capital on environmental pollution in China—Suppression or Promotion?. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(24), 9459.

Zhang, L., Hu, J., Li, Y., & Pradhan, N. S. (2018). Public-private partnership in enhancing farmers' adaptation to drought: Insights from the Lujiang Flatland in the Nu River (Upper Salween) valley, China. *Land Use Policy*, *71*, 138-145.

Zhou, D., Liu, T., & Wang, Q. (2020). How social capital affects environmental performance in china. *Frontiers in Energy Research*, *7*, 160.